The Greek Review of Social Research

Vol 33 (1978)

33-34

Σκέψεις γύρω από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ: Πέρα από την "προσαρμογή"

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

doi: [10.12681/grsr.312](https://doi.org/10.12681/grsr.312)

Copyright © 1978, Μιχάλης Παπαγιαννάκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαγιαννάκης Μ. (1978). Σκέψεις γύρω από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ: Πέρα από την "προσαρμογή". *The Greek Review of Social Research*, 33, 214-224. <https://doi.org/10.12681/grsr.312>

σκέψεις γύρω από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ

Πέρα από την «προσαρμογή»

του
Μ. Παπαγιαννάκη

*Maître Assistant στο
Institut Agronomique
Mediterranéen de Montpellier*

1. οι ιδιομορφίες του προβλήματος της ένταξης στην ΕΟΚ

“Αν και σημαντικότερα εμπόδια και εμπλοκές παρεμβάλλονται ακόμα μέχρι την επίτευξη της, η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ είναι πιά ορατή στο μεσοπρόθεσμο χρονικό μας όριζοντα. Γι’ αυτό και δεν θά αναφερθώ στην τόσο χαρακτηριστική αλλά και από κάποιες πλευρές της απογοητευτική συζήτηση ανάμεσα στους «υπέρ» και «κατά» της ένταξης και πάνω στα σχετικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που σε κάθε όπτική συνεπάγεται. Θά ήταν σίγουρα πολύ χρήσιμο και αποκαλυπτικό νά επιχειρηθεί κάποτε μιά ανακεφαλαίωση αυτής της συζήτησης γιατί με την απόσταση του χρόνου πολλά θά μαθαίναμε, όχι τόσο γιά την ένταξη, αλλά γιά κάποια δυσάρεστα χαρακτηριστικά του τρόπου με τον οποίο και αυτή η συζήτηση, όπως και άλλες βασικές, διεξάχθηκε και παγιδεύτηκε. Προσωπικά σύμφωνος με την ένταξη, με συλλογιστική και σε συνθήκες που ίσως φανούν παρακάτω, βρήκα τή συζήτηση γύρω από τά θέματα και τά προβλήματα που θέτει, πολύ συχνά δογματική, στατική και σχηματική. Άλλά αυτό είναι ίσως μιά άλλη ιστορία.

Στά συμπεράσματα όμως μιάς τέτοιας ανακεφαλαίωσης θά έπρεπε σίγουρα νά περιλαμβάνονται και διαπιστώσεις, όπως οι ακόλουθες: Είναι λάθος, και σε κάθε περίπτωση στερεί πολύ πλούτο από τή συζήτηση τó νά συγκεντρώνεται ή τελευταία αποκλειστικά γύρω από την ΕΟΚ. Ή πορεία της ελληνικής κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης και οι εξελισσόμενες σχέσεις της με τó διεθνές σύστημα οικονομικών και πολιτικών σχέσεων, είναι άποδοτικότερο νά εξετάζονται ενιαία, αν και με διαφοροποιημένες αναλύσεις και παρά τίς καμπές και τομές που γνωρίζει (μιά από αυτές και ή ένδεχόμενη ένταξη στην ΕΟΚ). Και εξελίξεις και έπιλογές, όπως ή ένταξη, δεν άρκει νά εξετάζονται, πέρα από ένα ορισμένο χρονικό όριο (που όρίζεται ίσως από τή δυνατότητα άντροπής τους), μόνο σάν θέμα «άρχής». Έρχεται κάποτε ó καιρός και ή άνάγκη γιά νά ένταχθούν στίς συγκεκριμένες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές προοπτικές που διαμορφώνονται από τίς κύριες άποψεις γιά τó παρόν και τó μέλλον της χώρας. Με άλλα λόγια, από και μετά την ένταξη, τί; Ούσι-αστικό έρώτημα, μιά και ή ένταξη καθαυτή και τά άμεσα άποτελέσματά της δεν έξαντλούν τó χώρο τού δυνατού και τού εϋκταίου, δεν ένέχουν αυτόματα άπαντήσεις σε όλα τά σημερινά και μελλοντικά έρωτήματα, όπως φαίνεται νά έλπίζουν ή νά φοβό-νται, ανάλογα με την σκοπιά τους, οι εκάτερωθεν συμπλεκόμενοι στο όνομα γενικών άρχων.

Άπό ένα σημείο και πέρα λοιπόν δημιουργείται τó πρόβλημα της «άφομοίωσης» τού νέου δεδομένου γιά τή συνολική ελληνική ανάπτυξη που είναι ή ένταξη και που συμπυκνώνει με νέο τρόπο παλιά και

νέα, γενικά και μερικά ερωτήματα. 'Η αναπόφευκτη και αναγκαία αυτή αφομοίωση τίθεται συχνά σαν πρόβλημα «προσαρμογής» διαδικασιών, μηχανισμών, θεσμών, κτλ. όπως σήμερα λειτουργούν στην Ελλάδα, προς τα όσα ισχύουν στην Εύρωπη της ΕΟΚ. Καί, αναμφισβήτητα, τέτοιο θέμα υπάρχει. Δεν είναι δέ και τόσο απλό όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Ούτε είναι μέ κανένα τρόπο μειωτικό ή απαράδεκτο νά ερευνάται και νά αντιμετωπίζεται τέτοια ανάγκη. 'Η ίδια ή τυπική διαδικασία της ένταξης καί ή άμεση λογική της άπαιτούν τέτοιες προσαρμογές γενικού καί ειδικού χαρακτήρα: «έναρμόνιση» της ελληνικής γεωργικής πολιτικής προς την ΚΑΠ (κοινή άγροτική πολιτική της ΕΟΚ), προσαρμογή προς την τελωνειακή καί άλλη προστασία ή αντίθετα προς τόν άρροπισμό πού ή ΕΟΚ εφαρμόζει άπέναντι των τριτών. προσαρμογή στους τρόπους οικονομικής συμπεριφοράς των δημοσίων επιχειρήσεων, εϋθυγράμμιση στην πολιτική άπέναντι στά διεθνή κεφάλαια κτλ.

"Αλλα όσο σημαντικές καί νά είναι (καί είναι, όπως φάνηκε πρόσφατα μέ τά προβλήματα πού θέσε ή έναρμόνιση της ελληνικής γεωργίας) τέτοιες αλλαγές καί προσαρμογές, δέν έξαντλουν τό θέμα. Πηγάζουν από ένα σχεδόν έντελώς γνωστό σενάριο καί συμβατικές υποχρεώσεις, καί όριοθετούν σ' ένα τμήμα τους καί σ' ένα βαθμό μόνο τίς παραπέρα εξελίξεις. 'Ο γενικότερος όμως καί μακροχρόνιος προβληματισμός γιά τήν ελληνική κοινωνικοοικονομική καί πολιτική ανάπτυξη προϋποθέτει ότι, παράλληλα καί πέρα από τήν ένασχόληση μ' αυτά τά σοβαρά προβλήματα, τίθενται καί οί βάσεις από τώρα γιά μιάν άλλη θεώρηση της ανάπτυξης αυτής. Πού σημαίνει, μέ άφορμή τήν ένταξη καί τίς άμεσες προϋποθέσεις καί επιπτώσεις, προσπάθεια ευρύτερης άνασκόπησης καί διερεύνησης τοϋ μέλλοντος στά πλαίσια της συνάντησης πού επιχειρείται ανάμεσα στην Ελλάδα καί τήν Εύρώπη. 'Ο ένδεχόμενος αναγκαίος, αναπόφευκτος ή εϋκαίος χαρακτήρας μιάς τέτοιας συνάντησης, θέτει φυσικά καί έκ των πραγμάτων προβλήματα προσαρμογής άλλα σέ μιά πολύ ευρύτερη έννοια, πού περικλείει καί στοιχεία αυτοδύναμης παραγωγής άπόψεων γιά τό μέλλον καί στρατηγικής γιά τήν αντίκρουση ή τήν συνοδεία των τάσεων πού διαπιστώνονται, πέρα δηλαδή από τή στιγμήμια, έστω καί έντελώς αυτόβουλη, έπιλογή της ένταξης καί τήν έναπόθεση των «πειραγμένων» στην άποκλειστική διαχείριση της κοινοτικής, ύποτιθέμενης έξαρχής ένιαας, άποψης. 'Ακόμα καί ή πεποίθηση, θεμική καί γιά πολλούς ή μόνη όρθή, γιά τήν ανάγκη νά οικοδομηθεί μιά τέτοια ένιαία καί αυτο-αναπτυσσόμενη άποψη στην Εύρώπη, είναι συστατικό στοιχείο της προσαρμογής, μέ τήν έννοια

πού αναφέρεται παραπάνω, σαν βασικό άντικείμενο προβληματισμού γιά τήν τωρινή καί ένδεχόμενη ελληνική ανάπτυξη.

'Ετσι θεωρημένο τό πρόβλημα της προσαρμογής, δέν είναι δυνατό νά αναλυθεί στις συνείψεις του ξεκομμένο από τίς τάσεις πού, μέ αυτή ή μέ εκείνη τή συγκεκριμένη άνάλυση, προσδιορίζουν σέ γενικές έστω γραμμές τήν ιστορία στο πρόσφατο παρελθόν, στο παρόν καί στο πιθανό μέλλον της εϋρωπαϊκής καί της ελληνικής ανάπτυξης. Μόνο έτσι, έξάλλου, είναι δυνατό νά διαμορφωθούν καί κάποιες άπόψεις γιά τό τί καί τό πώς της προσαρμογής της ελληνικής ανάπτυξης στην εϋρωπαϊκή, άν κάτι τέτοιο θεωρείται εϋκαίον. «Μόνο έτσι», δηλαδή σέ μιά δυναμική ιστορική προοπτική, μειώνεται ό κίνδυνος νά οικοδομούνται κατά καιρούς σχέδια καί προγράμματα προσαρμογής προς στόχους, μέσα καί διαδικασίες πού, όταν θά έχουν έπιτευχθεί στην Ελλάδα, θά έχουν ήδη «ξεπεραστεί» στην Εύρώπη, άν ύποθεθεί όλοιας πώς είναι σαφές καί άποδεκτό γενικότερα τό τί έννοούμε μέ τέτοιες λέξεις. Μέ λίγα λόγια, τό έρώτημα πού θά έπρεπε νά τεθεί είναι ποιος καί προς ποιόν ή προς τί «προσαρμόζεται», προς τά πού καί σέ ποιά κάθε φορά συγκυρία. Ούτε ή Εύρώπη, ούτε ή Ελλάδα, ούτε ή ιστορία είναι μονοδιάστατες ή μονοσήμαντες.

'Από τίς παραπάνω παρατηρήσεις θά ήταν δυνατό νά αναπτυχθεί σειρά όλόκληρη συνδυασμών υποκειμενικών καί άντικειμενικών στόχων, μέσων καί χρονικών περιόδων, γιά ξεχωριστές μελέτες πάνω στά γενικά προβλήματα προσαρμογής πού θέτει ή ένταξη. Τά όσα ακολουθούν παρακάτω μού φαίνεται σκόπιμο νά συγκεντρώσω γύρω από τρεις βασικές τοποθετήσεις, πού άποτελούν κατά τή γνώμη μου καί τρεις ιδιομορφίες σέ σχέση μέ τή γενική θεωρητική άνάλυση των προβλημάτων έννοποίησης ή όλοκλήρωσης στο οικονομικό ή πολιτικό επίπεδο.

Πρώτη ιδιομορφία: τό πραγματικό πρόβλημα προσαρμογής της Ελλάδας, ή καλύτερα της ελληνικής ανάπτυξης, δέν είναι πρόβλημα προσαρμογής προς τήν ΕΟΚ, άλλα προσαρμογής προς τή στρατηγική αντίληψη πού συνεπάγεται τήν ένταξη στην ΕΟΚ. Μιά τέτοια τοποθέτηση εισάγει μιά πιο δυναμική διερεύνηση καί θέτει προβλήματα πέρα από εκείνα, ύπαρκτά καί σημαντικά, πού θέτει ή άπλή σύγκριση των θεσμών πού ισχύουν σήμερα καί πού θά πρέπει νά εισαγάγουμε αύριο γιά νά είμαστε πλήρη μέλη της Κοινότητας.²

Δεύτερη ιδιομορφία: στην παραπάνω προοπτική, έκείνο πού έχει σημασία δέν είναι μόνο ή άνάλυση καί προσαρμογή προς τά όσα ισχύουν σήμερα καί ίσως αύριο στον οικονομικό, κοινωνικό καί πολι-

1. Μ. Παπαγιαννάκη, «Η διαλεκτική της κοινοτικής ύπεροψίας καί τοϋ ελληνικού ποταχοπροδρομισμού», *Αθήν*, 2/7/1978.

2. Ε. Μονδάνου, «Μόνο άν ύποθετίσουμε τοϋς θεσμούς της ΕΟΚ θά μιάς όφελήται ή ένταξη», *Οικ. Ταχυδρόμος*, 13/4/78. Θ. Παπανδρόπουλος: «Χωρίς θεσμικές αλλαγές ή ένταξη δέν είναι δυνατή», *Πολιτικό Κριτήριο*, άρ. 12, Μάρτης 1978.

τικό χῶρο τῆς ΕΟΚ. Ἀλλά πολύ περισσότερο ἡ ἀνάλυση καί στρατηγική προώθηση τῶν δυνατοτήτων συνεχοῦς προσαρμογῆς πρὸς ὅσα κυοφοροῦνται σήμερα γιὰ μεθαύριο ἢ καί ἡ δημιουργία τους, προσαρμογὴ δηλαδὴ πρὸς τὴ δημιουργικότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας. Τέτοια ἀντιμετώπιση φυσικά δὲν ἀφορᾷ τοὺς πάντες στὸν ἴδιο βαθμὸ οὔτε ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιά. Οἱ κοινωνικο-οικονομικῆς, πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς τοποθετήσεις καί ἐπιλογές διαπερνοῦν πέρα ὡς πέρα τὴν ἀντίληψη, τὴν ἀναγνώριση καί τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἐκφάνσεων αὐτῆς τῆς δημιουργικότητος στὴν Εὐρώπῃ καί στὴν Ἑλλάδα. Τὰ προβλήματα προσαρμογῆς, ἐπομένως, μπορεῖ νὰ τεθοῦν καί νὰ περιγραφθοῦν, ἀλλὰ θὰ παραμείνουν προβλήματα. Ἡ ἰδιομορφία πού ἐπισημαίνεται ἐδῶ συνίσταται στὸ ὅτι, στὴ διαδικασία ἐντάξεως στὴν ΕΟΚ καὶ εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης (μὲ ὅποια ἐννοια κι ἂν ἐκληρωθεῖ κατὰ τέτοιο), ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία στὴν προσπάθειά της προσαρμογῆς τῆς ἔχει νὰ ὑπερπηδῇ καί κάποια φάση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης πρὸς τὴ «μεταβιομηχανικὴ» κοινωνία. Κάτι τέτοιο, χωρὶς νὰ εἶναι ἐξαρχῆς ἀδιανόητο, θετεῖ σίγουρα σὲ δοκιμασία τὶς συνειδήσεις.

Τρίτη ἰδιομορφία: στὴ διαδικασία προσαρμογῆς, τὸ ἑλληνικὸ κράτος παίζει ἓνα κεντρικὸ καὶ ἀντιφατικὸ ρόλο. Τοῦ ζήτηται νὰ προωθῇ τὴν προσαρμογὴ καί προωθώντας τὴν νὰ ἀλλάξει πολλὰ βασικά του χαρακτηριστικά πού τὴν καθιστοῦν στὴν παρούσα κατάσταση δύσκολη, ἢ ἀδύνατη. Ἐκεῖ εἰπωθεῖ ἐπιγραμματικά ὅτι στὴ Δύση ἡ βιομηχανία ἔφθισε τὸ κράτος, ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα τὸ κράτος ἔφθισε τὴ βιομηχανία. Ἡ ὁρτὴ αὐτῆς παρατήρηση ἰσχύει κι ἐν διευρυνθεῖ στὰ «καθῆκοντα» τῆς προσαρμογῆς, ὅπως παραπάνω τοποθετήθηκε. Τὸ πῆδημα στὸ «μεταβιομηχανικόν», κοινωνικόν, οἰκονομικὸ καὶ πολιτικὸ χῶρο συνεπάγεται ἐνεργὸ πρωτοβουλία ἢ πρωτόγνωρὴ υποχώρηση καὶ ἀποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ μεταπολεμικοῦ κράτους, μεταποτιζόντας τὶς συντεταγμένες τῆς μέχρι τώρα τοποθέτησής του. Αὐτὸ συνιστᾷ πιθανόντα ἰδιομορφία σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξιν στὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη καί σίγουρα θετεῖ ἀρκετὰ παράδοξα προβλήματα.

2. ἡ συνάντηση Ἑλλάδας-Εὐρώπης

Τὸ γενικότερο πλαίσιο καί ἡ δυναμικὴ στὴν ὁποία ἐγγράφεται ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας καί ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ τῆς Εὐρώπης, ἔχουν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴ μεταπολεμικὴ ἐξέλιξιν τοῦ συστήματος διεθνῶν σχέσεων καί ἀπὸ τὴ σχετικὰ πρόσφατη ἐξέλιξιν τῆς κρίσης τοῦ διεθνούς καπιταλιστικοῦ συστήματος.

Ἡ μεταπολεμικὴ ἐξέλιξιν τοῦ συστήματος διεθνῶν σχέσεων εἶναι δυνάτῃ σχηματικὰ νὰ περιγραφῇ ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν φάσεων τοῦ θερμοῦ καὶ ψυχροῦ πολέμου πρὸς τὴ διεθνή στρατηγικὴ ἰσορρο-

πία («τοῦ τρόμου», ὅπως καμιά φορά συμπληρώνεται) καί τὴν ὕφεση. Τὸ ἱστορικὸ καί ἡ διαλεκτικὴ αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δὲν εἶναι τοῦ παρόντος κειμένου. Ἡ βασικὴ μεταβολὴ πού ἐδῶ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ συνακόλουθὴ μετάβαση τοῦ συστήματος διεθνῶν σχέσεων ἀπὸ τὴν ἀπόλυτὴ «διπολικότητα» τῆς ἄμεσης μεταπολεμικῆς περιόδου στὴν ἰδιόρρυθμὴ καί περιορισμένη «πολυ-πολικότητα» πού τὸ χαρακτηρίζει σήμερα.³ Οἱ λόγοι τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς δὲν βρίσκονται μόνον στὴν κατὰ κάποιο τρόπο τεχνολογικὴ ὁψις τῆς ἐπίτευξης «στρατηγικῆς ἰσορροπίας» (πυρηνικῆς) ἀνάμεσα στὶς δύο ὑπερδυνάμεις, ἐπίτευξιν πού τοὺς ἀπαγορεύει ἀποφασιστικῆς καί τελειωτικῆς ἐπεμβάσεις σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο καί ἐτσι, σὲ μιὰ παράδοξὴ διαλεκτικὴ τῆς δυνάμεις, τὶς «παραλβεῖν». Βρίσκονται ἐπίσης καί στὴν ἀπὸ αὐτοδύναμους λόγους ἐξηγουμένην «ἐπανάστασιν τῶν πιονιέρων»,⁴ παλιότερα στὴν ἐποχὴ τῶν ἀντι-αποικιακῶν ἀγώνων καί πρόσφατα μὲ τὶς οἰκονομικῆς καί ἄλλες διεκδικήσεις, δηλαδὴ τῶν ὁσων ἡ διπολικότητα μοιράζονταν τὴν Εὐρώπην νόμιζε ὅτι συνάμα ὄριζε τὴν τύχην εἴτε μὲσω τῆς ἐξουσίας τῆς εἴτε μὲ τὴ βοήθειαν πού θὰ ἔδινε γιὰ τὴν ἀποτίναξίν της. Πρόσθετος παράγοντας στὴν παραπάνω ἐξέλιξιν ἦταν τέλος τὸ φούντωμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα (οἰκονομία, ἰδεολογία, πολιτικὴ) πού γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ζωηρὸ ὅσο ὁ στρατηγικὸς ἀνταγωνισμὸς ὅλο καὶ λιγότερο ἀντιμετωπίζεται σοβαρὰ (ἔξω ἀπὸ τὸ παραδεκτὸ παιχνίδι τῶν «ἀπειλῶν»).

Καί οἱ τρεῖς παραπάνω ἐξελίξεις καταλήγουν στὸ νὰ δώσουν ὅλο καὶ περισσότερα περιθώρια δράσης σὲ μικροὺς καί μεσαίους παράγοντες τῆς διεθνούς ζωῆς, καί εἶναι ἀλυσίτελές ἡ κάθε πρωτοβουλία πού διαμορφώνεται νὰ ἀποδίδεται ἀναγκαστικά καί ἀποκλειστικά σὲ ὑποκίνηση ἐνός ἀπὸ τοὺς δύο Μεγάλους, σύμφωνα μὲ μιὰ παραχημένη «ἀστυνομικὴ ἀντίληψιν τῆς ἱστορίας» (πού οἱ δύο ὑπερδυνάμεις ἐξάλλου συχνὰ καλλιεργοῦν).

Φυσικά, τὰ παραπάνω διαγράφωνται μακροχρόνιες τάσεις καί δυνατότητες καὶ δὲν ἀποκλείουν οὔτε τὴν ἐνεργὸ ἐπέμβαση ἐδῶ καί ἐκεῖ, οὔτε τὴ διατήρηση τῶν «ζωνῶν ἐπιρροῆς», οὔτε τὶς προσπάθειες ἐπαναφορᾶς τῆς «διπολικότητος» μὲσω ἄλλων διαχωρισμῶν καί διακρίσεων, κυρίως στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας καί τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, καί μὲσω καί κάποιων μορφῶν συνεργασίας καί ἀμοιβαίας ἀνοχῆς τῶν δύο ὑπερδυνάμεων. Καί σὲ τέτοια ἐπίπεδα οὔτε συμμετρία ὑπάρχει μεταξὺ τους (ἄλλο τὸ πολιτικὸ πρόβλημα τῆς Κίνας γιὰ τὴν ΕΣΣΔ καί ἄλλο τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα τῆς ΕΟΚ γιὰ τὶς ΗΠΑ) οὔτε ἀπόλυτα ὅρια (ὅπως ἡ πυρηνικὴ καταστροφή), πού νὰ ὀριοθετοῦν ἀπόλυτα ἀπαγορευμένους περιοχὰς καί

3. M. Merle, *Sociologie des relations internationales*, Dalloz, Paris, 1974. C. Delmas, *Armements nucléaires et guerre froide*, Flammarion, Paris, 1971.

4. A. Fontaine, *Le dernier quart du siècle*, Fayard, Paris, 1976.

μέσα. Άλλα ακριβώς επειδή τα μέσα και οι μεθοδεύσεις είναι άπειρα πιο πολύπλοκες και δύσκολο να χειραγωγηθούν, οι ενδεχόμενες επιπτώσεις τους είναι αδύνατο να προσδιοριστούν με απόλυτη ασφάλεια ως προς τα θύματα και την έκταση των ζημιών. Με λίγα λόγια, η διεθνής κατάσταση είναι σαφώς πιο ρευστή και τα όρια της «στρατηγικής ισορροπίας» που δεν πρέπει να διαταραχθεί, δλο και πιο ασαφή και ελαστικά. Πολύ δε περισσότερο από τότε που έγιναν όρατες οι αιτίες και οι συνέπειες της κρίσης του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος, καθώς και οι προϋποθέσεις για το ενδεχόμενο ξεπέρασμά της.

Σ' ένα προηγούμενο άρθρο στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών* είχα επιμείνει σ' αυτές τις τάσεις και προϋποθέσεις.⁵ Περιληπτικά, η αντίληψη που εκτίθεται εκεί θεωρεί ότι η κρίση μπορεί να ιδωθεί σαν εξάντληση των τεχνικών, κοινωνικών και γεωπολιτικών βάσεων, όπου αναπτύχθηκε μεταπολεμικά το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Και θεωρούνται σαν αντικειμενικά αναγκαίες για το ξεπέρασμα της κρίσης ή παραγωγική ανάπτυξη του συστήματος στον κόσμο, η προώθηση νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, η αφομοίωση νέων γεωπολιτικών χώρων και η προώθηση της λεγόμενης «νέας διεθνούς οικονομικής τάξης» με ήγεμονικό τρόπο, δηλαδή με τη σχετική εξασφάλιση της συνείνεσης των τοπικών κυρίαρχων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων.

Μιά τέτοια πολιτική είναι αναγκαστικά αντιφατική. Όχι μόνο γιατί θέλει να συνθέσει κυριαρχία και συναίσθηση, αλλά και γιατί δεν νοείται, στο βαθμό που μπορεί να πετυχαίνει τέτοιες ισορροπίες, παρά σαν έργο ενός αφομοιωτικού κέντρου που μοιράζει τά βάρη, τα όφελή και τις ευθύνες σε όλη την πυραμίδα κυριαρχίας του και μέχρι τη βάση της.

Η Εύρώπη: από την αμερικανόπνευστη ένοποίηση στον αυτοπροσδιορισμό;

Σ' αυτό το γενικό πλαίσιο μπορεί αντικειμενικά η Εύρώπη να δεχτεί άλλως μια καλή θέση στην πυραμίδα; Συχνά αναλύεται το πρόβλημά της σαν πρόβλημα διαδοχής στην κορυφή της πυραμίδας. Άν επιδιώκει κάτι τέτοιο, τότε η αντίθεση ΗΠΑ-ΕΟΚ είναι άξια λόγου, αν όμως όχι, τότε δεν υπάρχει «σέ τελευταία ανάλυση». Πέρα όμως από το ότι μια αντίφαση υπάρχει έξω από το πώς γίνεται «ποκειμενικών» αντίληψη, παραγνωρίζονται μ' αυτό τον ισχυρισμό μια δολόκληρη δέσμη από δυνατότητες, μια από τις οποίες θα μπορούσε να ήταν το ξεπέρασμα του σχήματος της πυραμίδας, με την αναμόρφωσή της σε άλλο, με τον πολλαπλασιασμό της ή με την καταστροφή της.

5. «Crise et construction hégémonique d'un nouvel ordre économique international en méditerranée», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 26-27, 1976.

Η θέση της Εύρώπης σε μία αμερικανική θεωρηση των πραγμάτων ήταν όντως η θέση του «λαμπρού δεύτερου», στην πυραμίδα της δυτικής ήγεμονίας στα χρόνια του '50. Και εξακολουθούν πολλοί να τη βλέπουν σαν «περιφερειακή δύναμη», που θα της δινόταν η «επιθεώρηση» της Άφρικής ή και της Μεσογείου, ή σαν «φίλτρο» για το καλύτερο «πέρασμα» της αμερικανικής διεθνούς πολιτικής.⁶

Η οικονομική όμως και έμπορικη της ανάπτυξη κι εξάπλωση έχουν παγκόσμια έμβελεια. Οι ευρωπαϊκές «πολυεθνικές» επιχειρήσεις δεν ύστερούν καθόλου σε δυναμισμό από τις άλλες.⁷ Στη μάχη (πόλεμο λέει ο γκωλλιστής Μ. Ντεμπρέ) για την εξάπλωση για το μοίρασμα των αγορών, για τη χειραγώγηση του νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και τη συνακόλουθη κατάκτηση των νέων τομέων για τη μηχανική ανάπτυξη (πυρηνική ενέργεια, ηλεκτρονικά, διαστημική βιομηχανία, βιομηχανία των υπολογιστών και της πληροφορίας κλπ.), δεν είναι εύκολος ο καθορισμός ζωνών και υποζωνών επιρροής. Η διεθνοποίηση της αγοράς και της παραγωγής καλπάζει. Οι απαιτήσεις των υποψηφίων για καλύτερες θέσεις σε μία νέα διεθνή οικονομική τάξη πληθαίνουν και συγκεκριμενοποιούνται. Σε πολλούς ζωτικούς τομείς, όπως η οικονομική πολιτική απέναντι στη σημερινή συγκυρία, τα νομισματικά θέματα, η ενεργειακή πολιτική του άμεσου μέλλοντος, η φιλελευθεροποίηση των διεθνών συναλλαγών ή ο προστατευτισμός κλπ., η αντίθεση ΗΠΑ-ΕΟΚ είναι αναγκαστικά παγκοσμίως επιπέδου⁸ και όξυνεται, χωρίς φυσικά να θέτει σε άμφισβητηση «στρατηγικές ισορροπίες», για τις οποίες όμως ειπώθηκε παραπάνω πόσο πραγματικά «καταναγκαστικές» είναι.

Σ' αυτό το πλέγμα από προβλήματα-ερωτήματα έγγραφεται και η λεγόμενη «Μεσογειακή πολιτική» της ΕΟΚ. Και η «διευρυσή» της προς το Νότο, και την Ελλάδα. Αυτές οι πρωτοβουλίες μπορεί να γίνουν, μαζί με άλλες, στα νομισματικά και οικονομικά διεθνή θέματα αλλά και στις «τριμερείς» σχέσεις ΗΠΑ-ΕΟΚ-Ιαπωνία, όπως και στις σχέσεις ΕΟΚ-ανατολικό στρατόπεδο, τα πρώτα συγκεκριμένα βήματα για μιά δολόκληρη της ευρωπαϊκής προσωπικότητας. Και δεν δολοκληρώνεται τέτοια προσωπικότητα «παρά σε αντίθεση με κάποια κυρίαρχη δύναμη», όπως λέει σωστά ο καθηγητής Χ. Κίσσιγκερ.⁹

Τέτοια βήματα θα γίνουν ή όχι, και θα έχουν τη σημασία αυτή ή άλλη έγγραφωμένη σε άλλες προ-

6. Istituto Affari Internazionali (IAI), *Crisi e controllo nel Mediterraneo: Materiali e problemi*, Ed. I. Mulino, Roma, 1976.

7. *Οικον. Ταχιδόμος*, 4/11/76, όπου δημοσιεύονται στοιχεία από σχετική έκθεση της Οικονομικής Έπιτροπής του ΟΗΕ.

8. Βλ. πρόσφατα κύρια άρθρα του *Le Monde*, 9-10/7/78 και 30/4-2/5/1978.

9. H. Kissinger, *Les malentendus transatlantiques*, Denoel, Paris, 1966.

οπτικές. Τά στοιχήματα εἶναι ἀνοιχτά εἴτε πρόκειται γιὰ τίς ἀπαισιόδοξες ἀναλύσεις τοῦ Α. Fontaine,¹⁰ εἴτε γιὰ τίς μοναχικές τοῦ Ε. Mandel,¹¹ εἴτε γιὰ τίς ἀπαισιόδοξες καί μαχητικές τοῦ S. Leonardi.¹²

Εἶναι ἀλήθεια, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ τελευταῖος, ὅτι ἡ διαφορά (καί κάθε ὁρισμός εἶναι μιά διαφορά...) τῆς Εὐρώπης συνίσταται στὴν κατάρκτηση τοῦ πλουραλισμοῦ καί στὴ συνύπαρξη κοινωνικῶν δυνάμεων ποῦ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη δημοκρατία καί ἀπὸ τὸ σοσιαλισμὸ. Ἡ ἀμοιβαία ἀναγνώρισή τους ἀνοίγει προοπτικές γιὰ νέους δρόμους στὴν εὐρωπαϊκὴ δολοκλήρωση;

Σὲ μιά τέτοια περίπτωσι, ἡ ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στὴν ΕΟΚ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τώρα τὴν ἐπεξεργασία ἀπὸ ὅλους μας, ἀπὸ κάθε σκοτιᾶ, ἀπώσεων καί θέσεων γιὰ μιά ριζικὰ νέα ἀσκήση τῆς πολιτικῆς, ἐξωτερικῆς ὅσο καί ἐσωτερικῆς, καί μεθαῦριο ἀπλὰ εὐρωπαϊκῆς.

Ἑλλάδα: συνέχεια καί ἀλλαγὴ

Ἡ ἑλληνικὴ αἴτηση γιὰ ἔνταξη στὴν ΕΟΚ συχνά παρουσιάζεται σάν λογικὸ ἀποκορύφωμα καί δολοκλήρωση τῆς πολιτικῆς τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὅταν πῆλκε σὲ ἐφαρμογὴ ἡ συμφωνία Σύνδεσης Ἑλλάδας-ΕΟΚ. Καί σ' ἓνα βαθμὸ αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια.

Ἡ σύνδεση μὲ τὴν ΕΟΚ ἦταν ἀσφαλὼς ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους παράγοντες, ποῦ διαμορφώσαν τὸ «μοντέλο» τῆς πρόσφατης ἀνάπτυξης τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ. Οἱ ἐξωτερικοὶ προσανατολισμοὶ τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας καί, πῶ ἐντυπωσιακά, τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας (οἱ ἐξαγωγές τῆς πρὸς τὴν ΕΟΚ ὑπερδεκαπλασιάστηκαν σὲ μιά δεκαετία), ἡ συνεχὴς αὐξανόμενη συμμετοχὴ τους στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἡ τεχνολογία τους, τὰ καταναλωτικὰ «μοντέλα» ποῦ προωθήθηκαν κλπ., ἐξηγοῦνται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τίς ἀμοιβαίες ἐυκολίες καί παραχωρήσεις ποῦ πρόβλεψε ἡ συμφωνία σύνδεσης καθὼς καί ἀπὸ τὴ σειρά ἄλλων δεσμῶν ποῦ ἀναπτύχθηκαν παράλληλα μ' αὐτὴν (τουρισμός, μετανάστευση, κεφάλαια κλπ.).¹³ Ἡ Σύνδεση εἶχε ὡς συνέπεια καί μιά σειρά ἐσωτερικῆς ἀναπροσαρμογῆς, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἄλλες προχώρησαν περισσότερο κι ἄλλες λιγότερο. Καί λογικὰ ἐμφανίζεται ἡ ἔνταξη σάν ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς λίγο ὡς πολὺ χειραγωγημένης πορείας, κατάληξη ποῦ δολοκλήρωνει τίς προσαρμογές, ἐξισώνει τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία σὲ καθήκοντα καί δικαιώματα στὰ πλαίσια τῆς κοι-

νотικῆς νομοθεσίας καί πρακτικῆς, καί, τὸ κυριότερο, δίνει στὴν Ἑλλάδα μόνιμη καί θεσμοποιημένη (καί νομικὰ ἰσότιμη) συμμετοχὴ στὴ διαδικασία γιὰ τὸν καθορισμὸ τους. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, εἶναι σαφὲς «δικαίωμα» τῆς Ἑλλάδας ἡ ἔνταξη.

Ἀλλὰ παράλληλα μὲ τὴ συνέχεια ὑπάρχει ἀναμφισβήτητα καί ἀντικειμενικὰ ἀλλαγὴ, καμπή. Γιὰ δύο βασικοὺς λόγους.

α) Ἡ αἴτηση γιὰ ἔνταξη στὴν ΕΟΚ γίνεται σὲ συγκυρία ριζικὰ διάφορη ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Ἡ Εὐρώπη βρίσκεται σὲ κρίση, τῆς ὁποίας τὰ οἰκονομικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ πῶ ἐδδιδάκριτα (ἀνεργία, πληθωρισμός, στασιμότητα στὴν ἀνάπτυξη). Οἱ ἀνταγίες ἀναπροσαρμογῆς, ποῦ ἐπιβάλλει ἡ ἀναζήτηση ἑνὸς νέου διεθνoῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, εἶναι πολὺ πῶ δύσκολες καί ὀδυνηρές σὲ τέτοιες συνθήκες παρά βέβαια σὲ συνθήκες γρήγορης καί σταθερῆς ἀνάπτυξης, ποῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀποζημιώνονται, ἀπορροφῶνται ἡ ἀναπροσανατολίζονται τὰ ἀναποφνεκὰ θύματα τῶν ἀλλαγῶν, εἴτε γιὰ ἄτομα πρόκειται εἴτε γιὰ οἰκονομικοὺς κλάδους εἴτε γιὰ γεωγραφικῆς περιοχές. Παράλληλα, ἡ Εὐρώπη βρίσκεται σὲ κρίση ἀναζήτησης τῆς προσωπικότητάς τῆς, τῆς οἰκονομικῆς ἀλλά καί τῆς πολιτικῆς καί τῆς πολιτιστικῆς. Καί ὁ σχετικὸς προβληματισμός εἶναι, γιὰ ὅσους θέλουν νὰ βλέπουν πέρα ἀπὸ τίς ἀναρῆς διεθνεῖς συναντήσεις καί τίς προσεκτικὲς τους διατυπώσεις, πολὺ βαθύτερος ἀπὸ ὅσο γενικά νομίζεται. Μικρὸ τμήμα του βγαίνει γιὰ τὴν ὅρα στὴν ἐπιφάνεια: νομιματικὴ σταθεροποίηση μὲ βάση κοινὴ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ, ρόλος καί ἐξουσίες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συνέλευσης ποῦ θὰ ἐκλέγεται ἀπὸ τοῦ χρόνου μὲ ἄμεση καθολικὴ ψηφοφορία, κοινὸ προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὴν ἐξοδὸ ἀπὸ τὴν κρίση καί τὴ νέου τύπου ἀνάπτυξη, περιλαμβανομένων καί τῶν χωρῶν τοῦ Νότου (συζητήσεις γιὰ ἓνα νέο «Σχέδιο Μάρσαλ» γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους, εὐρω-αραβικὸς «διάλογος», κάποιες πρότερες συζητήσεις ΕΟΚ-ΚΟΜΕΚΟΝ, κλπ.). Ἐνα ἄλλο τμήμα, τὸ μεγαλύτερο, ἀπὸ τοῦ προβληματισμοῦ διεξάγεται ἀκόμα σὲ ἐπίπεδα ἀνεπίσημα καί μὲ σημαντικὲς διαμάχες ἀπὸ διαφορετικῆς κοινωνικο-οικονομικῆς, πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς, μὲ μιά λέξη ταξικῆς, σκοπιῆς, καί σὲ κάποια δείγματά του ἐπανέρχονται στὸ ἐπόμενο σημεῖο.

β) Ἡ ἑλληνικὴ συγκυρία, ἂν καί ἰδιαίτερα «παράδοξη» ὡς τώρα, ἐξελίσσεται ραγδαία. Δέν θὰ ἀναφερθῶ στὴ νέα τροπὴ τῶν διεθνῶν σχέσεων τῆς χώρας, τὴν κρίση τοῦ Κυπριακοῦ, τοῦ Αἰγαίου καί τοῦ ΝΑΤΟ, ποῦ σπρώχνουν ἀδήριτα—μετὰ τίς ἐμπειρίες τῆς δικτατορίας—σὲ ἀναζήτηση βιώσιμων «ἐναλλακτικῶν λύσεων» σὲ σχέσι μὲ τοὺς παλαιότερους καί πρόσφατους μονόδρομους. Αὐτὰ εἶναι λίγο ὡς πολὺ γνωστά, καί ὑπάρχει σημαντικὴ συμφωνία τουλάχιστον σὲ ὅ, τι ἀφορὰ τὴ διαπίστωσὴ τους. Ζοῦμε ὅμως καί σὲ μιά περίοδο μὲ ἔντονα χαρακτηριστικὰ

10. Βλ. σημ. 4.

11. «Ἡ ΕΟΚ καί ὁ ἀνταγωνισμὸς Εὐρώπης-Ἀμερικῆς», *Νέα Σύνορα*, Ἀθήνα.

12. *L' Europa e il movimento socialista*, Adelphi, Milano, 1977.

13. Α. καί Μ. Παπαγιαννάκη, «Ἡ οἰκονομία τῶν νοτιοευρωπαϊκῶν χωρῶν», *Πολίτης*, Νο. 9.

«μεταβατικής», σέ σχέση με τό μέχρι τώρα «μοντέλο», κοινωνικο-οικονομικής καί πολιτιστικής ανάπτυξης τής χώρας. Σήμερα, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, είναι συζητήσιμο τό αν μπορεί νά εξακολουθήσει νά λειτουργεί καί νά αναπτύσσεται ἡ ἐλληνική οἰκονομία καί κοινωνία, ὅπως χτές. Ὁχι, ὅπως συχνά λέγεται, γιατί δέν συνοδεύτηκε αὐτή ἡ ἀνάπτυξη ἀπό διαρθρωτικές ἀλλαγές, σέ ὅλα τά ἐπίπεδα. Ἀντίθετα, τέτοιες ἀλλαγές ὑπῆρξαν, καί πολύ σημαντικές, καί στήν παραγωγή καί στήν ἀπασχόληση καί στό ἐμπόριο καί στίς ἄλλες διεθνείς σχέσεις καί στήν κοινωνική σύνθεση τής χώρας. Οὔτε μόνο γιατί τέτοιες ἀλλαγές ἦλθαν «ἀπ' ἑξῶς», ὅπως μέ κάποια ξενόφρονη ἀπόχρωση τῶν ἀποστηρίζεται. Ἀλλά, γιατί τό ἐλληνικό μεταπολεμικό «μοντέλο» ἀνάπτυξης χαρακτηρίζεται ἔντονα ἀπό μία σειρά «προθώστερα»: στά ἐγγύη οἰκονομία-κράτος, παραγωγή-κατανάλωση, ἐξαγωγές-εἰσαγωγές κλπ., τό σκέλος πού ὑπῆρξε καθοριστικό γιά τό ἄλλο δέν ἦταν αὐτό πού λένε τά ἐγγχειρίδια.

Τά προθώστερα αὐτά, πού δίνουν τόν «παράδοξο» χαρακτήρα τῆς στήν ἐλληνική ἀνάπτυξη καί πού μεταφράζονται καθημερινά στόν τύπο καί τίς ἰδιωτικές ἢ ἐπίσημες κουβέντες σάν κάποιες ἰδιομορφίες ἢ «τρέλλες» τῆς χώρας καί τοῦ λαοῦ τῆς, ἐξηγοῦνται βασικά ἀπό τήν παλαιότερη ἱστορία τῆς καί τῆς γεωπολιτικῆς τῆς θέσης. Καί ἡ μελέτη τους, ἀπαραίτητη ἂν καί μὴ ἐντάξιμη σ' αὐτό τό χῶρο, θά κατέληγε σέ ἀκόμη πῶ ἀνορθόδοξες διαπιστώσεις. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι βέβαιο ὅτι ἀπό τήν ἀρχή κιόλας τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου ἡ σημαντική ἀμερικανική οἰκονομική παρέμβαση καί λίγα χρόνια ἀργότερα τὰ μεταναστευτικά ἐμβάσματα, οἱ τουριστικές εἰσπράξεις, τό ναυτιλιακό συνάλλαγμα, τὰ ξένα κεφάλαια (μεγάλο μέρος ἀπό τίς στατιστικές πού τὰ ἀφοροῦν εἶναι δραχμοποιοῦμενες καταθέσεις Ἑλλήνων) καί ὁ σχετικῶς ἀνετος δανεισμός, ἐμπόδισαν ἀποφασιστικά τό «πλοκάρισμα» μιᾶς τέτοιας ἀνάπτυξης τοῦ ἐλληνικοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπως τό γνώρισαν πολλές ἀνάλογες περιπτώσεις σέ ὅλο ἀνάπτυξη» χώρας. Μιά τέτοια πορεία εἶναι τελικά λιγότερο εὐθραυστη ἀπ' ὅσο φαίνεται καί «βεβαιώνεται» ἀπό τόσα πολλά χρόνια πού θά ἔπρεπε νά μᾶς προβληματίσει σοβαρά.¹⁴ Εἶναι ὅμως καί δύσκολο νά προβλεφθεῖ ἂν θά μπορέσει νά συνεχιστεῖ στοὺς παλιούς ρυθμούς. Ἐνῶ, παράλληλα, οἱ δυνατότητες πού ἀνοίγει ἡ παγκόσμια κρίση, σάν παράδοξο ἀντάλλαγμα γιά τὰ δεινά πού ἐπιφέρει, εἶναι μεγάλες γιά οἰκονομίες πού, ὅπως ἡ ἐλληνική, εἶναι ἐντατικά «προετοιμασμένες» γιά νά συμμετάσχουν στήν οἰκονομική «ἀναδίπλωση» καί τό νέο διεθνή καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού ἀναγκαῖα προωθεῖται. Ἡ

ἀνάγκη καί ἡ δυνατότητα νά «μαυρίσει» ἡ μήτρα τῶν διαβιομηχανικῶν ἀνταλλαγῶν στό ἐσωτερικό τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας (πού μεταφράζεται σέ «καθετοποίηση» ὀρισμένων τουλάχιστον κλάδων, ἀλλά καί σέ δημιουργία νέων), νά ἐνισχυθεῖ ἡ παραγωγή καί ἡ παραγωγικότητα στό βιομηχανικό ἀλλά καί σέ ὅλους τοὺς ἄλλους οἰκονομικούς τομεῖς, τίς ὑπηρεσίες, τό κράτος, τήν παιδεία κλπ., εἶναι σήμερα περισσότερο ἀπό ποτέ ἄλλοτε φανερές.

Τά μέχρι τώρα «παράδοξα» τῆς ἐλληνικῆς ἀνάπτυξης μποροῦν σίγουρα νά βοηθήσουν ὥστε τέτοιες ἀλλαγές νά γίνουν μέ σχετικὰ χαμηλό κοινωνικό καί πολιτικό κόστος. Ὅμως, οἱ ἀλλαγές αὐτές καθαυτές δέν εἶναι μόνο θέμα ποσότητας καί ρυθμῶν τῆς χρηματοδότησής τους. Οὔτε αὐτή φαίνεται νά μπορεῖ νά συνεχίζει νά αὐξάνεται σέ ρυθμούς πού νά τίς καλύπτει. Ἐτσι, ἡ ἐνταξίη τῆς ἐν ΕΟΚ, ὅποιες καί ἂν εἶναι οἱ θεωρίες καί οἱ προθέσεις ἐδῶ κι ἐκεῖ, δέν ἔχει καί πολύ νόημα, ἂν δέν εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ ἀφορμή καί τό ἐργαλεῖο γιά τέτοιες ἀλλαγές, ρεαλιστικές στό διεθνές πλαίσιο καί στό ἐσωτερικό σύστημα τῆς χώρας, ἂν γίνει κινητοποίηση μέ ἐφικτοὺς στόχους καί ἀνάλογα μέσα. Ἐτσι, ἡ συνάντηση ΕΟΚ καί Ἑλλάδας ἀνοίγει δρόμους γιά τό μέλλον στό βαθμό πού θά σημαίνει καί θά συνεπάγεται ὁλοκληρώση τῆς ἡμιτελοῦς πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς φυσιογνωμίας τῆς ΕΟΚ. στό σημερινό καί αὐριανό πλέγμα διεθνῶν σχέσεων, καί ἐμβάθυνση τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδας μέ γνῶμονα τῆν καλύτερη δυνατή ἐνταξίη τῆς στήν ἐξέλιξη πού ὁδηγεῖ ἐκεῖ. Μ' ἄλλα λόγια, δοκιμάζεται ἡ δυνατότητα τῆς ΕΟΚ νά γίνει «οἰκονομικό ὑποκείμενο» στίς διεθνείς σχέσεις καθὼς καί πολιτικό ὑποκείμενο πού ἐκπέμπει «ἡγεμονική» πολιτική, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν οἱ σημερινές κυρίαρχες δυνάμεις στὸν εὐρωπαϊκό χῶρο εἶναι ἱκανές ἢ ὄχι γιά κάτι τέτοιο. Πού συνεπάγεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καί διαφθοροποίηση ὡς πρὸς τίς δυὸ ὑπερδυνάμεις καί «σοσιαλδημοκρατική» πολιτική πρὸς τό λοιπὸ κόσμος, καί ἰδιαίτερα τῇ Ν. Ἑврῶπῃ, ὅπως τέτοια πολιτικὴ ἐφάρμοσαν οἱ Εὐρωπαῖοι μέχρι τώρα στήν ἐσωτερικὴ τους πολιτικὴ καί κοινωνικο-οικονομικὴ ζωὴ καί ἀνάπτυξη.

Καί δοκιμάζεται ἡ ἱκανότητα τῶν ἐλληνικῶν «ἰθύνουσῶν δυνάμεων» νά ἐφαρμόσουν σ' αὐτό τό πλαίσιο διεκδικητικὴ, δηλαδή «στρατηγική», πολιτικὴ πρὸς τὰ ἑξῶ, ὅπως ἀντικειμενικά θά ἀναγκαστοῦν νά κάνουν καί πρὸς τὰ μέσα, μὴ συνοδεύοντας πιά μόνο τὴ «φορὰ τῶν πραγμάτων» ἀλλὰ καί μεταβάλλοντάς τὴν μέ πρωτοβουλίες τους μιὰ καί φαίνεται νά πνευστιά.

Δέν πρόκειται, τελικά, μόνο γιά στρατηγικὴ προσαρμογὴ πρὸς τὴν ΕΟΚ, ἀλλὰ καί, περισσότερο ἀποφασιστικά, γιά ἐφεύρεση ἐνός νέου τύπου ἐλληνικοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ καί εἰσόδου στό «κέντρο», τό ἀναπτυγμένο δηλαδή τμήμα τοῦ διεθνoῦς καπιταλιστικοῦ συστήματος.

14. Βλ. καί τὴ σειρά ἔρθρων τοῦ Ξ. Ζολῶτα, «Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος στήν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα» ἀπὸ τὴν 13/6/78 στήν *Καθημερινή*.

3. πὶό γρήγορα καὶ πὶό μακριά

Τὰ παραπάνω ὑπογραμμίζουν, ἂν μὴ τι ἄλλο, τουλάχιστον ὅτι ἡ τωρινή καὶ πιθανή πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ ἑλληνο-ευρωπαϊκῆς ἀνάπτυξης δὲν μπορεῖ νὰ νοεῖται καὶ νὰ ὑπολογίζεται σάν εὐθύγραμμη καὶ ὁμοθετική. Καὶ εἶναι σίγουρα ἐλάχιστα ἀποδοτικό νὰ γίνεται πρόβλεψη μὲ μόνη βάση τὶς τάσεις τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν προέκτασή τους στο μέλλον. Μία στρατηγική «προσαρμογῆς» τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας καὶ κοινωνίας, βασισμένη σὲ τέτοια ἀνάλυση καὶ τοποθέτηση, κινδυνεύει μεσοπρόθεσμα νὰ βρίσκεται καὶ πάλι σὲ ἀνάγκη νέας «προσαρμογῆς» τρέχοντας τελικά πίσω ἢ γύρω ἀπὸ φαινόμενα ποὺ ἐξελλίσσονται ἔξω ἀπὸ τὰ σχήματα ποὺ τὴν περιγράφουν.

Φυσικά, εἶναι κοινωνικά, πολιτικά καὶ ἰδεολογικά ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθεῖ κάποια ὑποθετική ὁμοφωνία γιὰ τὸ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ διερευνησομε τὸ μέλλον τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ ἑλληνο-ευρωπαϊκῆς ἀνάπτυξης, μιά καὶ σ' ἓνα βαθμὸ συμβάλλουμε καὶ στὴ διαμόρφωσή του μὲ τὶς διαφορὲς καὶ τὶς ἀντιθέσεις ποὺ ζοῦμε σήμερα καὶ προεκτείνουμε πρὸς αὐτό.

Δὲν θὰ ἦταν ὅμως ἄσκοπος ὁ προβληματισμός γύρω ἀπὸ ὁρισμένα σημεῖα ποὺ σήμερα συμπεκνώνουν, σὲ φῶς τῆς δημοσιότητας ἢ ἀκόμα στὴ σκιά τῶν «ὀπύγων» ἐξελίξεων, εἰς ἀντιθέσεις καὶ τὸ διάλογο τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ σίγουρα καὶ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἰδιομορφία τοῦ δικοῦ μας προβληματισμοῦ συνίσταται ὥστε σὸ τοῦ ἀνάλωσης ἀντιθέσεις καὶ διάλογοι πλέκονται γύρω ἀπὸ τὰ ἴδια προβλήματα, ἀλλὰ μὲ ἀφετηρία τὴ διαφορὰ (τὴν καθυστέρηση, λέγεται συχνά) ποὺ σήμερα ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρώπη, τόσο σὲ ὅ,τι ἀφορὰ τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης ὅσο καὶ τὴν ὀρίμηση τῶν θεμάτων καὶ τῶν «προκλήσεων», ποὺ ἐδῶ ἀπαιτεῖ «λύσεις» καὶ ἐκεῖ «ἐπεράσματα». Ἰδιομορφία, ποὺ ἐπιβάλλει σ' ὅλους μας, ἀπ' ὅποια σκοπιά, ἓνα διπλὸ καὶ ἀντιφατικὸ στὸ χῶρο, ἀλλ' ὄχι στὸ χρόνο, καθήκον: τὴν ἐπεξεργασία καὶ προώθηση ἀπὸψεων καὶ πολιτικῆς γιὰ νὰ λυθοῖν βασικά προβλήματα τοῦ ἑλληνικοῦ «μοντέλου» ἀνάπτυξης (ὅπως γενικά τοποθετήθηκαν σὲ προηγούμενο κεφάλαιο), καὶ συνάμα προετοιμασία γιὰ τὸ ἀναγκαῖο ἐπεπρασμά τους, ποὺ μπορεῖ νὰ σημαίνει ἀφομοίωση ἀλλὰ καὶ ἀνατροπὴ τους. Στὴν πραγματικότητα, τέτοια μεθόδευση ἐπιβάλλεται νομίμως γιὰ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τοῦ σημερινοῦ δημοσίου διαλόγου στὴν Ἑλλάδα. Ἀς δοῦμε ὅμως μερικά χαρακτηριστικά (ἐπιλεγμένα ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἐπικαιρότητα) καὶ ἴσως ἐνοχλητικά (γιατὶ δὲν ἀντιμετωπίζονται συνήθως ἔτσι) ἀπὸ αὐτά:

—Στὶς σημερινὲς συνθήκες σοβαρῶν (καὶ πραγματικῶν αὐτὴ τὴ φορά) ἀπειλῶν ἐναντίον τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς χώρας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτη-

σίας καὶ ἀσφάλειας, ἡ ἐθνικὴ ἐνότητα καὶ μιὰ ὕγιης καὶ ἐκσυγχρονισμένη μορφή ἐθνικισμοῦ εἶναι στοιχεῖα ἀπαραίτητα καὶ ρεαλιστικά γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς τόσο στὰ ἄμεσα ἐπίμαχα σημεῖα ὅσο καὶ στὸν ἐνδύτερο διεθνή χῶρο, γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς δυνατότητας νὰ ἔχουμε σάν λαὸς τὸν ἐλεγχὸ τῶν βασικῶν ἐπιλογῶν γιὰ τὸ μέλλον. Καὶ εἶναι, παράλληλα, βέβαιον ὅτι οἱ ἐπιλογὲς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, τὶς ὁποῖες καλοῦμαστε νὰ χειριστοῦμε ζητώντας τὴν ἑνταξὴ στὴν ΕΟΚ, ἀπαιτοῦν ἀπὸ πολλὰς σκοπιῆς πορεία πρὸς ὑπερ-ἐθνικὲς ἢ διεθνικὲς μορφές συνύπαρξης καὶ δράσης, πού, χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαστικά ἀντι-ἐθνικὲς (ὅπως κάπου-κάπου ἀπὸ ἄγνοια ἢ ὑποκρισία ὑποστηρίζεται), ἀπαιτοῦν παραχωρήσεις τμημάτων τῆς ἐθνικῆς κρατικῆς κυριαρχίας πρὸς ὄργανα κοινοτικά καὶ πολυεθνικά. Ἡ ἑλληνικὴ ἰδιομορφία βρίσκεται, ἐπαναλαμβάνω, ἀκριβὸς ἐκεῖ, δηλαδὴ στὴν ἀνάγκη νὰ προωθηθοῦν παράλληλα καὶ ἀπὸ τώρα δυὸ, φαινομενικά ἀντιφατικὲς, γραμμές, ἐνίσχυσης τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς καὶ παραχώρησης δικαιωμάτων τῆς σὲ πολυεθνικὴ κοινοτικὴ διαχείριση: φαινομενικά ἀντιφατικὲς γραμμές, γιατί ἡ ἐξασφάλιση νομικὰ καὶ πολιτικά ἰσότητος συμμετοχῆς σὲ πολυεθνικά, δηλαδὴ ἐθνικά ἀντιφατικά ἂν καὶ ὄχι ἀναγκαστικά καὶ αἰώνια ἀντιμαχόμενα, ὄργανα εἶναι ἀπλύστοστα νὸ πεδίο ἐθνικῆς πολιτικῆς καὶ. ὁπωσδήποτε, νὸ πεδίο ἀνάπτυξης καὶ ὀρίμησης τῶν ἐσωτερικῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀντιθέσεων σὲ ἓνα πρὸ προσαρμοσμένο καὶ ἀνάλογο μὲ τὴ διεθνοποίηση τῶν παραπάνω χῶρων πλαίσιο.

Μὲ τέτοια τοποθέτηση, ἀνοίγει ὁ δρόμος γιὰ νὰ πάρουν τὶς σύγχρονες διαστάσεις τους, τὶς ἀναπόφευκτες, ὅλες οἱ ἀντιφάσεις καὶ ἀντιθέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ χῶρου. Κι ἔτσι, δὲν εἶναι ἀναγκαστικά ἡ ὑπερ-ἐθνικότητα τὸ τελειωτικό καὶ ὁριστικό κλείσιμο τῆς ὁποίας ταξικῆς διαμάχης μὲ ἀντι-ἐθνικά μέσα. Ἡ ἱστορία δὲν τελειώνει ποτέ. Ἀλλὰ, σίγουρα, μπορεῖ νὰ ξεπερνᾷ τὴ γραμμικὴ σὲ κάθε φάση ἐξέλιξή τῶν συνειδητῶν καὶ ἔτσι νὰ τὶς βάξει σὲ δοκιμασία. Καὶ ἡ παραπάνω περὶ τὰ ἐθνικά θέματα «ἀντίφαση» εἶναι σίγουρα πρωτογνωρὴ στὸ δημόσιο διάλογο τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου.

—Ἡ συμπεκνωμένη σὲ χρόνο ἑντατικὴ πορεία πρὸς τὴν ἑνταξὴ καὶ ἡ ἀναγκαῖα προσαρμογὴ πρὸς τοὺς θεσμοὺς τῆς ΕΟΚ (ὅπως νομοθετηθῶντες καὶ τοὺς κληροδοτημένους ἀπὸ τὴν ἱστορία κάθε μέλους τῆς) ἀπαιτεῖ ἀναντίρρητα ἐντονὴ κινητοποίηση καὶ ἐπέμβαση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Ἀναφέρθηκε παραπάνω σάν προώτερο καὶ θὰ ἀναφερθεῖ παρακάτω σάν ξεχωριστὴ ἰδιομορφία ὁ ρόλος τοῦ κράτους καὶ οἱ μεταμορφώσεις του. Ἐδῶ, ἂς ἐπιστημανθεῖ ὅτι ἡ αὐξημένη κρατικὴ εὐθὴν ἀναπακρίνεται ὁπωσδήποτε στὰ καθήκοντα αὐτῆς τῆς φάσης, ἀλλὰ ἐρχεται σὲ «ἀντίφαση» μὲ τὴν ἀναγκαῖα «κοινωνικοποίησή» τῆς καὶ μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς σύμ-

φωνα μέ επαγγελματικά, πολιτιστικά και τοπικά κριτήρια.

Σέ όλες τίς χώρες τίς ΕΟΚ (καί τίς Δ. Εὐρώπης), ἐκτός ἀπό τή Γαλλία μέχρι τώρα, τέτοιες διαδικασίες, καμιά φορά ὀδυνηρές, ἔχουν ἤδη ἀρχίσει νά λειτουργοῦν ἢ βρίσκονται στό στάδιο τῆς εφαρμογῆς: πέρα ἀπό τήν τοπική αὐτοδιοίκηση μπορεῖ κανεῖς νά ἀναφέρει τήν «περιφερειοποίηση» τῆς Ἰταλίας, τῆς Γερμανίας καί τοῦ Βελγίου, τήν «ἀπονομή» νέων ἐξουσιῶν στή Σκωτία καί τήν Οὐαλλία (Μ. Βρεταννία), τή σημαντικότερη ἀναμόρφωση τοῦ κρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ στήν Ἰσπανία κλπ. Ὅπως καί τίς σημαντικές ἀρμοδιότητες πού κατακτιήθηκαν ἢ παραχωρήθηκαν σέ επαγγελματικές, συνδικαλιστικές ἢ συνεταιριστικές ὀργανώσεις, σέ πολιτιστικούς ὀργανισμούς, σέ συνοικιακές ἐπιτροπές, στόν τομέα τῆς πληροφόρησης καί ἐπικοινωνίας, τῇ θυελλώδῃ ἀνάπτυξη τῶν κάθε εἶδους συλλόγων, ἐνώσεων καί ἄλλων μορφῶν λαϊκῆς ἐκφρασεως. Καί ἄλλες πιά προχωρημένες μορφές προαναγγέλλονται γιά ὅποιον διαβάσει πέρα ἀπό τοὺς κύριους τίτλους τῶν ἐφημερίδων.

Ἐκτός ἀπό τή γενικότερη σημασία τους, τέτοιες ἐξελιξεις ἔχουν ἰδιαίτερο βάρος καί γιά τήν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων καί ἀντιφάσεων ἀκόμα καί στό πλαίσιο τῆς κοινοτικῆς πολιτικῆς καί πρακτικῆς. Δέν θά ἐπιμείνω στή συμβολική ἀξία τοῦ γεγονότος ὅτι στήν Ἑλλάδα, ἀκόμη καί γιά τίς ἐθνικές ἐπιτροπές διεθνῶν ὀργανισμῶν (ιδιωτικές καί ἑθελοντικές αὐτές), τό κράτος ἀποφασίζει νά διορίζει αὐτό τὰ μέλη τους οὔτε καί στήν πιά πραγματική καί πιά ἐπικίνδυνη ἀπό τώρα κίελα τάση γιά χειραγώγηση, μέ ἀποκλειστικά κρατικῆς ἐμπνευσης καί οὐτοπικά «ὁμόφωνη» ἀντιπροσώπηση, ὅλων τῶν πολυάριθμων καί πολυεπίκειλων συνεδριάσεων, συναντήσεων, ἐπίσημων καί ἀνεπίσημων, σεμιναρίων, ἀλληλοεπισκέψεων καί διαπραγματεύσεων, πού πλέκουν τόν καμβά τῶν σχέσεων Ἑλλάδας-ΕΟΚ καί τῶν ἐξελιξεῶν τους. Στήν ΕΟΚ θά μπεῖ ὀλοκλήρη ἡ «ἐλληνική πραγματικότητα», μέ τίς ἀντιφάσεις τῆς καί τήν ἡδὴ αὐξημένη πολυφωνία τῆς, εἰτε αὐτό προκαλεῖ φόβους εἰτε ὄχι. Τό πρόβλημα πού ἐπισημαίνεται ἐδῶ, τῆς ἀναγκαίας αὐξημένης ἐδόννης τοῦ κράτους καί τῆς ἐξίσου ἀναγκαίας ἀποδοκίμησης τῆς καί γενικεύσεως τῆς σέ ὅλα τὰ συστατικά στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ἔχει σήμερα περιορισμένες ἀκόμη ἐπιπτώσεις στό συγκεκριμένο πεδίο τῆς ἐνταξης. Θά ἔχῃ ὅμως ὅλο καί μεγαλύτερη σημασία στήν αὐριανή πορεία τῆς καί τῇ μεθαιριανῇ πετυχημένη ἢ ὄχι ἐμπέδωσή τῆς. Καί ἐδῶ, ἐπίσης, τό πρόβλημα δέν εἶναι ἀπλῶς προσαρμογῇ τῆς κρατικῆς πολιτικῆς ἀλλά ἐπανεφεύρεσή τῆς καί ξεπέρασμά τῆς, χωρίς δυστυχῶς νά εἶναι σήμερα δυνατό νά προβλεῖται κανεῖς ρεαλιστικά πῶς τέτοιες ἀλλαγές μποροῦν νά προωθηθοῦν.

— Ἀνάλογα προβλήματα ἀπορρέουν ἀπό μιά κάπως

πιο ἀνοιχτή θεώρηση τῶν προβλημάτων τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας. Εἶναι ἀπαραίτητο νά προωθηθεῖ καί ὀλοκληρωθεῖ ἡ σημαντική φάση ἐκβιομηχάνισης, ἀλλ' εἶναι ἐξίσου ἀπαραίτητο νά προβλεφθοῦν ἀπό τώρα τὰ προβλήματα τῆς «μεταβιομηχανικῆς» κοινωνίας. Ὅχι μόνο ὅπως αὐτά τίθενται σήμερα στήν ΕΟΚ, ἀλλά καί ὅπως θά τεθοῦν αὐριο. Οἱ δυναμικοί κλάδοι τῆς βιομηχανίας μας πιθανότατα αὐριο νά εἶναι βάρος γιά τό σύνολο τῆς, ἀνάλογα μέ τίς ἐξελιξεις τόσο στήν ΕΟΚ ὅσο καί στόν ἐκβιομηχανιζόμενο Τρίτο Κόσμο. Ἡδὴ οἱ ἀραβικές χώρες κατάληξαν σέ ἕνα πρῶτο κατάλογο βιομηχανιῶν, τίς ὁποῖες σκοπεύουν νά ἀναπτύξουν, καί ζητοῦν ἀπό τήν ΕΟΚ νά «φρενάρει» τήν ἀνάπτυξή τους ὥστε νά ὑπάρξει μιά κάπως πιά ἐναρμονισμένη βιομηχανική ἀνάπτυξη τῶν δύο κόσμων πού σήμερα συζητοῦν στά πλαίσια τοῦ εὐρω-αραβικοῦ διαλόγου.¹⁵ Μέ ποιά πλευρά θά θέλαμε νά εὐθυγραμμιστεῖ σήμερα καί αὐριο ἡ ἐλληνική βιομηχανία; Καί τί μέλλον διαγράφει ἡ κάθε ἐπιλογή;

— Τό ἴδιο καί γιά τή γεωργική ἀνάπτυξη. Ἐνῶ ἀπό τή μιά μεριά ἐπείγει, ὅποιος καί ἂν εἶναι ὁ κοινωνικο-οικονομικός καί πολιτικός προσανατολισμός τῆς χώρας, ὁ ἐκσυγχρονισμός τῆς γεωργίας, ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητάς τῆς μέ ὅλα τὰ ἀναπόφευκτα ἐπακόλουθα, ὅπως ἡ μείωση τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ δραστική περικοπή τῆς αὐτοκατανάλωσης, ἡ ἐφαρμογῇ καθαρά βιομηχανικῶν καί ὀρθολογιστικῶν μεθόδων, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀπό τώρα καί ὅλας, θά πρέπει νά προβληματιζόμεστε γιά τήν πρόωψη μιᾶς ἄλλης, μεθαιριανῆς, πολιτικῆς. Οἱ αἰσθανόμενες ἀπαιτήσεις γιά ἄλλη καλότερη ποιότητα ζωῆς, ἡ ἀνάγκη νά προστατευτεῖ καί διατηρηθεῖ τὸ φυσικό περιβάλλον (πού σέ σημαντικό βαθμό εἶναι καί ἀνθρώπινο δημιούργημα), ἡ ἐξισορρόπηση τῶν ἀστικῶν κέντρων, ἡ στρατηγική σημασία ὀρισμένων προϊόντων διατροφῆς κλπ., εἶναι καί θά εἶναι ὅλο καί περισσότερο παράγοντες πού θά ὀθύν, ἂν ὄχι σέ μιά ρομαντική «ἐπιστροφή» στή φύση ἢ τὸ χωριό», σέ μιά ριζική ἀνεθεώρηση τῶν ἀντιλήψεων γιά τήν ὑπαίθρο καί τήν «ἐπαρχία», σέ μιά νέα συνολική θεώρηση τῆς οἰκονομίας τους καί τῆς κοινωνίας τους.

— Τό ἴδιο καί γιά τήν ἀπασχόληση: ἡ πλήρης καί συνεχῆς ἀπασχόληση εἶναι καίριος στόχος μιᾶς ἰσορροπημένης οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς πολιτικῆς σήμερα. Ἡ ἐξέλιξη ὅμως τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀλλά καί τῶν ἀντιλήψεων γιά τή ζωὴ καί τῇ «χρήσῃ» τῆς, θέτει καί θά θέσει σίγουρα αὐριο ἡ μεθαύριο σέ ἰσχυρὴ δοκιμασία καί αὐτὴ τῇ θεωρουμένη ἀπαρασάλευτῇ ἀρχῇ.¹⁶ Μέ τὸν ὁρο τῆς ἐξασφάλισης τῆς κοινωνικῆς ἀποδεκτικῆς διαβίωσης, ἡ μερικτῇ, ἐναλλακτικῇ, καί ἡ κατὰ διαστήματα ἀπα-

15. Le Monde, 12/11/77.

16. P. Drouin, «Contre le plein emploi», *Le Monde*, 27/5/78.

σχόληση θά προβάλλεται, καί ἤδη προβάλλεται, ἀπὸ κάποιους διορατικούς ἐρευνητές καὶ σάν λύση στὴν ἀγωνιώδη καὶ μακροχρόνια μάταιη ἀναζήτηση τῆς πλήρους ἀπασχόλησης μὲ τὶς σημερινές νόρμες καὶ σάν διέξοδος στὶς πολυάριθμες καὶ διαφοροποιημένες ἀναζητήσεις, προτιμήσεις κλπ. τῶν αὐτῶν. —Τὸ ἴδιο καὶ σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐνέργεια ἢ τὴν τεχνολογία. Ἡ ἀνάπτυξή τους, στρατηγικῆς σημασίας σήμερα, πρέπει νά προχωρεῖ μὲ παράλληλη σκέψη καὶ προβληματισμὸ γιὰ τὰ ὅρια πού αὐριο ἢ μεθαύριο θά εἶναι εὐκατα ἢ ἀναγκαῖο νά μὴν ξεπερασθοῦν, γιὰ τὶς ἐναλλακτικές λύσεις πού θά εἶναι ὀριμες (τόσο περισσότερο δὲ ὅσο τὶς περιλαμβάνουμε ἀπὸ τώρα στὶς ἐνασχολήσεις μας) γιὰ μίαν ἄλλη ἀνάπτυξη καὶ τρόπο ζωῆς, γιὰ τὸ ξεπέρασμα τῶν προβλημάτων πού θά θέτουσιν σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπως ἤδη γίνονται φανερά σὺν ὁμοῦ μέλλον τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.¹⁷

—Γενικότερα τέλος, ἴδιες σκέψεις μποροῦν νά ἀνταλλαγθοῦν σχετικὰ μὲ τὸ «μοντέλο» κατανάλωσης πού ἐκφράζει τὸν τρόπο ζωῆς μας καὶ ἐπηρεάζει σημαντικὰ καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς. Ἐνῶ εἶναι θεμιτὴ καὶ ἀναπόφευκτη ἡ ἀπαίτηση πού γιγαντώνεται παντοῦ στὴν Ἑλλάδα γιὰ γενίκευση τοῦ «μοντέλου» αὐτοῦ (βασικὰ μέχρι χρέις «ἀθηναϊκοῦ» καὶ μὲ προέλευση τὰ «μοντέλα» τῶν ὀριμῶν καπιταλιστικῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, μὲ τὰ καλὰ τους καὶ τὰ ἄσχημά τους, μὲ τοὺς ντόπιους ἐκχυδαίστους τους καὶ τὴν σχετικὴ ἐξασφάλιση καὶ ἐξαγρίαση πού τοὺς προσδίδει ἡ νεο-πλουτικὴ καὶ μικροαστικὴ κυρίαρχη δομὴ τῶν ἀστικῶν μας κέντρων), ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι ἡδη καιρὸς γενικότερου προβληματισμοῦ γιὰ τὶς συνθηκὲς ξεπεράσματός του. Ὅχι μόνο γιὰ σήμερα, πέρα ἀπὸ τὶς ἐξοργιστικὲς τὸν κοινωνικὲς ἐκφάνσεις, εἶναι βάρος καὶ ἄγχος γιὰ τὴν παραπέρα ἰσοροπημένη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας (Δέν εἶναι δύσκολο νά προβλέψει κανεὶς μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτὲς ὁῦναι του εἶναι δυνατό, ὑπὸ προϋποθέσεις, νά ἀφομοιωθοῦν μεσοπρόθεσμα ἀπὸ τὸ δυναμισμό τῆς οικονομίας καὶ τὴν ἀργή, καθυστερημένη κιόλας, ἀλλὰ ἀμείλικτη κοινωνικὴ «τακτοποίηση» στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαίθρο.), ἀλλὰ πολὺ περισσότερο, γιὰ τὴν ἑστὶ «ἀφομοιωμένο» δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς προοπτικὲς μίας ὁποιασδήποτε δυνατῆς καὶ ἐνδεχομένης ἐξόδου ἀπὸ τὴν κρίση καὶ στὴ σταθεροποίησιν τῆς παραπέρα κοινωνικο-οικονομικῆς ἀνάπτυξης σὲ ἄλλες νέες καὶ πιο στερεές βάσεις.

Μὲ τὰ παραπάνω παραδείγματα, στηριγμένα σὲ κάποιες λαθάνουσες ἀνησυχίες πού ἤδη κυκλοφοροῦν «ὕπογραφο» στὴν Ἑλλάδα καὶ πολὺ πρὶν ἀνοιχθῇ στὴν Εὐρώπη, θέλω νά δειξῶ ὅτι σὲ καμιά περί-

πτωση τὰ προβλήματα πού ὀριμάζουν στὴ χώρα μας δὲν πρέπει νά ἀντιμετωπιστοῦν μὲ κάποια σύγχρονη ἐκδοσὴ τοῦ laissez faire, laissez passer, οὔτε μὲ καμιά ρουσσοϊκῆς προέλευσης ἐπιστροφῆς πρὸς τὰ πίσω. Ἀπαιτοῦν ξεπέρασμα «ἀπὸ τὰ μπρὸς», καὶ αὐτὸ ἐπιβάλλει γενικότερη στρατηγικὴ σύλληψη, πέρα καὶ ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς ἐνταξῆς στὴ σημερινὴ Εὐρώπη, πού καὶ αὕτη, μετὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς, πάλι «ἀπὸ τὰ μπρὸς» ἀφομοιώνεται γόνιμα στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τὴ στρατηγικὴ τῆς ἀνάπτυξης.

Ἔτσι, θά ἔλεγα συμπερασματικὰ ὅχι μόνο πὼς ἀπαιτεῖται τὸ ξεπέρασμα τῆς «στρατηγικῆς τῆς προσαρμογῆς» πρὸς τὴν ΕΟΚ καὶ ἡ οἰκοδόμησις μιᾶς ἐκτετατέρας στρατηγικῆς ἐξευρωπαϊσμοῦ, ἀλλὰ καὶ πὼς ἡ στρατηγικὴ αὕτη, στὴ συγκεκριμένη συγκυρία, ἀπὸ τώρα κιόλας πρέπει νά θέσει καὶ στό-χους πρὶν πέρα ἀπὸ τοὺς ἄμεσα ὁρατοὺς σήμερα, ὥστε μετὰ τὴν ἐνταξὴ νά μὴν βρεθεῖ ἡ ἑλληνικὴ συμμετοχὴ, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ σύστασή της καὶ τὶς ἀντιλήψεις της, οὐραγὸς καὶ παθητικὸς συνεταῖρος γιὰ τὸ μοῖρασμα τῆς «τοῦρτας» ἀλλὰ καὶ ἐνεργὸς συνεμπνευστὴς τῶν μελλοντικῶν συνταγῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς.

4. τὸ κράτος καὶ οἱ ἀντιφάσεις του

Ἡ τρίτη ἰδιομορφία τῶν ἀναγκαίων στρατηγικῶν ἀναπροσανατολισμῶν μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐνταξὴ μας στὴν ΕΟΚ, ἀφορᾷ τὸ σημερινὸ ἑλληνικὸ κράτος.

Μὲ βάση ἕνα συνοπτικὸ καὶ σχηματικὸ ἀνθρωπομορφισμό, πολὺ συχνὰ ἀποδίδονται ἡ ἀνατίθενται σὲ αὐτὸ τὸ κράτος εὐθύνες καὶ καθήκοντα, λειτουργίες καὶ προθέσεις ἢ στόχοι πού συγκεντρώνονται ἀπὸ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς δομῆς τῆς χώρας, ἐνισχύοντας ἔτσι μιά κάποια σύγχυση στὰ ἐπίπεδα ἀνάληψης, στὶς ἰδέες καὶ τὶς προτάσεις (πρόσφατα ἀκόμη ζητεῖται ἀπὸ τὸ κράτος νά σταματήσῃ τὴν ὑπερκατανάλωση τοῦτου ἢ ἐκεῖνου τοῦ εἶδους, νά διατάξῃ τὴν καθήλωση σὺν τῶν τιμῶν, νά φέρῃ πίσω ἐκείνην ἢ τὴν ἄλλη κατηγορίαν μεταναστῶν, νά ἐξυγιάνῃ τὰ ἥθη κλπ.).

Εἶναι δύσκολο ὁμολογούμενός νά ἀποφύγει κανεὶς τέτοια θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ διὰβήματα. Ἀπὸ τὴ μιά μεριὰ τὸ κράτος στὴν Ἑλλάδα ἀφήνει καθημερινὰ νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἀσχολεῖται μὲ τὰ πάντα καὶ ὅτι ἔχει καὶ δίνει λύσεις σὺν πάντα («ὁ κ. Ὑπουργός, νομάρχης κλπ. συνεκάλυψε σύσκεπνιν καὶ ἔδωσε ὁδηγίας διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων...»). Ἀπὸ μίαν ἄλλη μεριὰ εἶναι ἀλήθεια, δυνάμει ἐπιβόθης παραπάνω, ὅτι τὸ ἑλληνικὸ κράτος ὑπῆρξε βασικὸς παράγοντας γιὰ τὴ διαμόρφωση βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἑλληνικῆς οικονομίας καὶ κοινωνίας, ἐνῶ σὺν δυτικο-εὐρωπαϊκὸ «μοντέλο» ἡ πορεία μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ καὶ ἀντίστροφα. Τέλος, εἶναι δύσκολο νά ἀπαλλαγεῖ κανεὶς ἀπὸ μιά παραδοσιακὴ (γεννημένη ἀπὸ τὴ σταθερὴ ἀδυναμία τοῦ ἀστικοῦ

17. Βλ. καὶ τὴ γενικότερη ἀνάλυση τοῦ Amory B. Lovins, *Stratégies énergétiques planétaires*, Christian Bourgois Editeur, Paris, 1975.

οικοδομημάτων στη χώρα από πολύ παλιά) αντίληψη «κρατισμού», αντίληψη που ενισχύθηκε από την αυθαίρετη, αν και σύμφωνη με τα «μοντέλα» του «υπαρκτού σοσιαλισμού», σύγχυση κρατισμού και σοσιαλισμού.

Στήν αντίληψη που περιληπτικά εκτίθεται στα προηγούμενα σημεία, σχετικά με τις αναγκαίες αναθεωρήσεις που επιβάλλονται από μία νέα στρατηγική με άφορμή την ένταξη στην ΕΟΚ, περιέχονται ασφαλώς στοιχεία που προϋποθέτουν ή επιβάλλουν ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού, όπως και στοιχεία που άμεσα ή έμμεσα, βραχυχρόνια ή μακροχρόνια, συνεπάγονται αλλοίωση και μείωσή του.

Συμβαίνει όμως, και η θέση αυτή εκφράζεται αφοριστικά αν και θα χρειαζόταν πολλή έρευνα και μελέτη, το ελληνικό κράτος να είναι αδύνατο εκεί όπου απαιτείται ενίσχυση του ρόλου του και πανίσχυρο εκεί όπου απαιτείται εξασθένησή του. 'Η αντιφατική, επιφανειακά μόνο, αυτή θέση εικονογραφείται καθημερινά με τις αλληλοδιαδεχόμενες και ξέξιου αντιφατικές ή παράδοξες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές διεκδικήσεις και τα αντίστοιχά τους υπαρκτά ή φανταστικά προβλήματα.

Σάν μία πρώτη υπόθεση θα πρότεινα την εξής: το ελληνικό κράτος είναι πανίσχυρο, στους θεσμούς του και στην πρακτική του, σέ ό,τι αφορά τόν τομέα δράσης του, που εξασφαλίζει την κρατική κυριαρχία, επιβολή και καταστολή στη γενικά πλαίσια μιας «κλασικής» μετωπικής ταξικής αντιπαράθεσης: 'Ο κρατικός μηχανισμός, προστατευμένος από αλλαγές και μεταρρυθμίσεις από ένα ισχυρό νομικό καθεστώς, είναι ιδιαίτερα παρών και μέχρι τώρα αποτελεσματικός σε λειτουργίες, όπως η ασφάλεια και η αστυνόμευση, ο στρατός, η δικαιοσύνη. 'Όπου δε χρειάστηκε, πέρα από την επιβολή, να έχει και απόψεις, τις διαμόρφωσε με την επιδίωξη μιας αψύσικης και τεχνητής ομοφωνίας (από τα εκπαιδευτικά προγράμματα μέχρι...το πρόγραμμα των εθνικών εορτών στους δήμους και τις κοινότητες), την οποία μέχρι χτές πετύχαινε σε σημαντικό βαθμό, αλλά πάλι με μεθόδους επιβολής.

Αντίθετα, το κράτος και ο μηχανισμός του είναι ιδιαίτερα αδύναμο στις «διαχειριστικές και λογιστικές» του λειτουργίες, καθώς επίσης και στις ήγεμονικές του επιδιώξεις, εκείνες δηλαδή που σε κάθε περίπτωση εξασφαλίζουν τη συναίνεση των διοικουμένων. Οι έπιτελικές του λειτουργίες δεν στηρίζονται σε θεσμικό και διαδικαστικό, παράλληλες με τη ρουτίνα της καθημερινής διοίκησης. 'Η ίδια η διοίκηση δεν μπήκε ακόμα στην εποχή της επιστημονικοτεχνικής οργάνωσης (αυτοματισμός, ηλεκτρονική, «οργάνωση γραφείων»...) και μεθοδολογίας (συζητείται σάν επανάσταση η άπλη ιδέα, για τόν άνυποψίαστο πολίτη, του να γτιάχνεται ο προβολογισμός με βάση τις κάθε φορά προβλεπόμενες ανάγκες οι όχι με προσαύξηση των περασμένων

κονδυλίων...)¹⁸ 'Ο προγραμματισμός, καραμέλλα που γλυκαίνει τις ανησυχίες για τόν μέλλον, δεν εκφράζεται θεσμικά σε κανένα ξεχωριστό εθνικού επιπέδου όργανο. 'Η διπλωματία διαμορφώνεται σάν κλάδος κρατικής δράσης με τις αντιλήψεις του περασμένου αιώνα (πόσοι διπλωμάτες μας δεν εξακολουθούν να υπερασπίζονται συγκεκριμένες θέσεις, συχνά ιδιαίτερα στρυφνές από τεχνική άποψη, με αναφορές στους άρχαιους 'Ελληνες και στην «ευρωπαϊκή συμφωνία των εθνών» και μόνο...). Οι προσανατολισμοί και η διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, όταν δεν ανατίθενται χωρίς λόγο σε ξένους έμπειρογνώμονες, παραπαίουν ακόμη ανάμεσα σε ξεπερασμένες διαμάχες (περί ανθρωπιστικής και τεχνικής παιδείας, περί γλώσσας κλπ.) και σε αφοπλιστικά κομικές ενασχολήσεις γύρω από τις λεπτομέρειες της έπαρσης της σημαίας, την υποχρεωτική προσευχή, τά μοντέλα και χρώματα με τις ποδιές των μαθητριών και άλλα συνταρακτικά. 'Η πολιτική της πληροφόρησης και των μέσων ενημέρωσης βρίσκεται πάντα καθηλωμένη σε αντίληψεις που θά νόμιζε κανένας έμπνευσμένες από παλμπαιδισμό, πέρα από τόν προφανή πατερναλισμό και την έπιφαση ομοφωνίας που συχνά επισημαίνονται. Καί, γενικότερα, η πάγια κρατική πολιτική άπέναντι στις ζυμώσεις της ελληνικής κοινωνίας είναι σε μεγάλο βαθμό στρουθοκαμηλική, αγνοώντας την ύπαρξη και σημασία των κάθε είδους αυτόνομων εκφράσεων λαϊκής, συνδικαλιστικής ή άλλης γνώμης, υποκαθιστώντας τες με έπισημες και χωρίς πραγματικής βάση οργανώσεις και φωνές, δείχνοντας έπι εκπληκτική και επικίνδυνη αδυναμία διάλογου, ανάμετρήσης και συμπερίληψης των πραγματικών διεκδικήσεων και προτάσεων στις κυβερνητικές γραμμές δράσης (χαρακτηριστικό παράδειγμα η σύνθεση του πρόσφατου Συμβουλίου Κοινωνικής και Οικονομικής Πολιτικής—ΣΚΟΠ—θεσμού που θά μπορούσε πράγματι να είναι σημαντικό στην παραπάνω προοπτική).

Τέλος, το ελληνικό κράτος είναι εξαιρετικά αδύναμο άπέναντι στην άπειθαρχία ή ανταρσία πολλών κοινωνικών στρωμάτων ή ομάδων (που διαρκώς διευρύνονται), που θεωρητικά άνηκουν ή θά έπρεπε να άνήκουν στο γενικότερο πλέγμα κοινωνικών συμμαχιών που τó στηρίζουν στη σημερινή του μορφή. Καί που άρνούνται, σε έντελως συντεχνιακό πνεύμα και με συστηματικά έπιθετικό τρόπο (μέ τη βοήθεια κάπου-κάπου ή ψευδοεπαναστατικής ή ψευδομεταρρυθμιστικής ιδεολογίας και ύποστηρίξεις από πολλές πολιτικές δυνάμεις συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης), οποιαδήποτε άλλαγή ή προσαρμογή στην εξέλιξη και, αντίθετα, διεκδικούν ένα προνόμια: ή βασική αυτή αδυναμία (έντονη και ιδιότυπη στην 'Ελλάδα) άφορά ένα τεράστιο φάσμα τομέων

18. 'Η μέθοδος του λεγόμενου Zero Base Budget.

καί προβλημάτων. Ἀπό τήν ἀτιμώρητη εἰσβολή λεοφορειούχων στή Βουλή, μέχρι τήν ἀδυναμία ἐπιβολῆς μεταρρυθμίσεων στό ἐξωτερικό ἐμπόριο, στήν κυκλοφορία καί τίς συγκοινωνίες, στήν ἐφαρμογή στοιχειώδους φορολογικοῦ ἐλέγχου, στήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος στήν πόλιν καί στήν ὑπαιθρο, στίς συναλλαγές πού ἀφοροῦν στή γῆ, στή στοιχειώδη τήρηση ἢ ἐφαρμογή ἀποφασισμένων πολεοδομικῶν ἢ χωροταξικῶν διατάξεων—καί ἡ ἀπαρίθμηση εἶναι μόνο δειγματοληπτική ἀπό τόν πρόσφατο Τύπο. Ἐτσι, τό κράτος γίνεται κοινωνικά ἀναξίπιστο καί αὐτο-ἀφοπλίζεται ἐνῶντι νέων ἀναγκῶν παρεμβάσεων.

Ἡ παραπάνω ὑπόθεση εἶναι σίγουρα σχηματική καί δέν φιλοδοξεῖ νά ἀναλύσει σάν τέτοια ὅλες τίς σημερινές κατευθύνσεις τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Ἐπισημαίνει ὅμως τουλάχιστον τήν κληρονομιά της, καί τήν κληρονομιά τοῦ ὁποιοῦ διαδόχου της. Στήν καλύτερη περίπτωση, ζοῦμε σέ μιά μεταβατική περίοδο κατὰ τήν ὁποία ἡ κληρονομιά αὐτή ὑποθηκεύει τήν ὁποια πραγματική προσπάθεια γιά ἀνανέωση καί ἀναθεώρηση τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς. Ἐπιγραμματικά, μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει ὅτι σήμερα ὁ κρατικός «τεχνοκρατικός» καί πολιτικός μηχανισμός «μπλοκάρει» τίς πρωτοβουλίες τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, ἐνῶ δέν πάει πολύς καιρός πού ἡ τελευταία δεχόταν ἔντονες κριτικές ἀκριβῶς γιά τό ἀντίθετο.

Καί ὅμως, καί αὐτή εἶναι ἡ παράδοξη ἰδιομορφία, ἀπ' αὐτό τό κράτος ζητεῖται νά χειραγωγῇ τίς τάσεις πού συζητοῦνται ἐδῶ γιά αὐριο καί μεθαῦριο, εἴτε χωρίς τήν ἐνταξί εἴτε μέ αὐτήν, καί ἰδιαίτερα μέ αὐτήν. Τοῦ ζητεῖται δηλαδή νά κινητοποιηθεῖ ἐδῶ γιά νά ἐνισχύσει τήν παρέμβασή του, καί ἐκεῖ γιά νά τή...μειώσει, μ' ἕνα λόγο νά ἀνατοποθετήσι τίς συντεταγμένες του. Καί αὐτό, ἀπέναντι ὅχι μόνο στήν ΕΟΚ, ἀλλά καί σέ γενικότερες προκλήσεις πού καί τήν ἴδια τήν ἐνταξί μποροῦν νά φαλκιδεύουν: ἀπέναντι στό συνεχιζόμενο πληθωρισμό, τή συνακόλουθη οικονομική καί κοινωνική ἐξαχρείωση καί ἐξαγρίωση καί τῇ μειωμένη κοινωνική συνείδηση, ἀπέναντι στά νέα καθήκοντα πού βάζει ἡ κρίσις, ὁ νέος διεθνῆς καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί ἡ «νέα διεθνῆς οικονομική τάξη», ἀπέναντι στήν ἀνάγκη οὐσιαστικῆς ἐθνικῆς ἐνότητας καί ὁλοκληρώσεως (πού προϋποθέτει ἀναγνώριση καί ὄχι παραμέριση, ὅπως νομίζουν πολλοί, τῶν πλουραλισμοῦ, δηλαδή τῆς κοινωνικῆς πολυφωνίας καί διαφοροποίησης), ἀπέναντι στήν πρόκληση τῆς τεχνολογικῆς ἐπανάστασης καί τῶν συνακόλουθων ἀναγκῶν ἀλλαγῶν, στήν ἐκπαίδευση καί τήν πολιτιστική πο-

λιτική, ἀπέναντι στήν ἀνάγκη γιά μιά νέα στελεχιακή πολιτική κλπ. Εἶναι κι αὐτή μία ἀπό τίς κύριες ἰδιομορφίες τοῦ ἀπαραίτητου ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς ἀνάπτυξης, καί δέν εἶναι ἡ μικρότερη.

5. γιά μιάν ἄλλη συνολική θεώρηση

Οἱ παραπάνω σκῆψεις περιστράφηκαν γύρω ἀπό κάποιες ἰδιομορφίες, ἀνάμεσα σέ πολλές, πού χαρακτηρίζουν τήν ἐλληνική πορεία πρὸς τήν ἐνταξί καί πού συχνά εἶναι παρούσες, ἅμες ἢ ἔμμες, σέ ὁποιοδήποτε προβληματισμό πού ξεπερνᾷ τά στενά τεχνικά ὅρια τῆς διαπραγματεύσεως γιά τήν ἐνταξί αὐτῇ καθαυτῇ. Θά μπορούσε νά ληφθεῖ σάν ἀφετηρία κι ὁποιαδήποτε ἄλλη πρόφασι ἢ ἀφορμή, γιά νά ἐπισημανθοῦν τά προβλήματα πού θίγονται ἐδῶ. Χαρακτηρίζοντάς τα σάν ἰδιομορφίες, θέλησα νά ἀναφερθῶ στή θεωρητική δυνατότητα—πού ὑπάρχει πάντα σέ ὅποιαν ἀνάλυση προσπαθεῖ νά μὴ εἶναι «ἰδεολογική», δηλαδή κλειστή ἀπό τήν ἀρχή της—νά «λυθοῦν», δηλαδή νά ξεπεραστοῦν μέ τήν ὀρθή τοποθέτησή τους.

Συνηθίζεται τέτοιες ἀναλύσεις νά ἀκολουθοῦνται ἀπὸ ἕνα, λίγο ὥς πολύ ἐξαντλητικό, κατάλογο μέτρων πού μποροῦν καί πρέπει νά προωθηθοῦν. Δέν εἶναι αὐτῇ ἡ πρόθεσή μου, ἂν καί ἅμες ἢ ἔμμες, ἀπὸ τὸν τρόπο χειρισμοῦ τῶν προβλημάτων, συχνά συνάγονται κατευθύνσεις πού μοι φαίνονται ὅτι ἀνταποκρίνονται καλύτερα στή συγκεκριμένη κατάσταση ἢ στό συγκεκριμένο πλαίσιο. Ὅμως, τό πρόβλημα τώρα δέν εἶναι ὁ κατάλογος ἢ τό πρόγραμμα πρὸς ἐφαρμογή, πού βέβαια, σέ ἐναλλακτικές ἐκδοχές, θά ἔπρεπε κάποτε νά καταλήξουν νά εἶναι ἡ στερεή βάση πού δημόσιου διαλόγου καί στή χώρα μας. Τώρα, νομίζω, εἶναι ἀκόμη ἡ ἐποχὴ τῆς διαπίστωσεως, τῆς προσπάθειας νά δοῦμε, ὁ καθένας ἀπὸ τῇ μερίτ του, καί νά περιχαρακώσουμε τό πραγματικό πεδίο τῶν πραγματικῶν προβλημάτων. Ἀλλίως, σύντομα κάθε συζήτηση θά καταλήγει σέ διάλογο κοφαλάδων. Καί τὰ παραδείγματα ἥδη δέν λείπουν ὅσο σέ σχέση μέ τήν ΕΟΚ ὅσο καί μέ ἄλλα βασικά θέματα διαμάχης, ὅπως ἐξελέγχθηκαν πρόσφατα, π.χ. τὰ προβλήματα τῆς Παιδείας καί ἰδιαίτερα τῆς Ἀνάταξης. Μέ αὐτῇ τήν ἐντονὴ ἀνησυχία γιά τὸν τόσο ὀρατό κίνδυνο, ὑποστηρίζεται ἐδῶ ὅτι τό πρόβλημα δέν εἶναι οἱ «λύσεις» καί οἱ «παραπονομές» ἀλλὰ ἡ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο πού βλέπουμε τό χρόνο, τό χρόνο καί τὴν ἐμβέλειά τους, δηλαδή τό γενικό καί τό συγκεκριμένο πλαίσιο τους.